

УДК [811.161.2'38:395.7]:811.161.2'22

С. Богдан

**„ПРОЩАЛЬНИЙ” ДИСКУРС ЕПІСТОЛЯРІЇ
ЛЕСІ УКРАЇНКИ:
СЛОВЕСНА І НЕВЕРБАЛЬНА СЕМІОТИКА**

Розглянуто особливості завершення епістолярної комунікації в листах Лесі Українки, основні способи семантичної організації прощального дискурсу і мовні засоби, за допомогою яких реалізована відповідна семантика цих текстів; значну увагу приділено взаємодії вербальних і невербальних елементів прощальної комунікації.

Ключові слова: епістолярна комунікація, прощальний дискурс, завершення епістолярного діалогу, вербальні й невербальні елементи прощання.

Епістолярна комунікація, як відомо, – один із особливих різновидів писемної комунікації з чітко окресленою комунікативною структурою, а отже, потенційно об'єднує систему вербальних і невербальних етикетних елементів. Однак, на протигагу словесній, невербальна площина листовного етикету досліджена факультативно й принагідно, що зумовлено, очевидно, принаймні двома чинниками: спорадичністю використання невербальної комунікації в епістолярних діалогах і відсутністю загально-теоретичних праць із цієї проблеми в українському мовознавстві. До слова кажучи, фактичний матеріал досліджень зарубіжних лінгвістів, які працюють у галузі невербальної семіотики, становлять в основному тексти художньої літератури, відеозаписи, спостереження усного мовлення, кінофільми [4]. Епістолярні тексти дотепер не були матеріалом таких студій. Листування Лесі Українки для вивчення цієї проблеми обрано не випадково, передусім з огляду на те, що для неї таке спілкування було одним з найважливіших у міжособистісній комунікації, що й зумовило, очевидно, її стильову й стилістичну неповторність.

Як відомо, обов'язковими елементами епістолярної комунікації як одного з різновидів міжособистісної взаємодії

є ситуація встановлення комунікативної контакту та його завершення, які здійснюються за узвичаєними комунікативними правилами, що регулюють мовленнєву й немовленнєву поведінку людей, беруть участь в актуальній комунікації й обмежені певними „соціальними регламентаціями і заборонами, які циркулюють” у певному суспільстві і яким підпорядкована поведінка його членів, тобто певними етикетними приписами [5, 1].

Вагомою складовою етикетної поведінки, безсумнівно, є невербальна, тому мовознавці виокремлюють у структурі етикету як один із різновидів *невербальний етикет*, який за значимістю комунікації не поступається вербальному. Під невербальним етикетом узвичаєно розуміють функціональну систему, яка складається з „невербальних знаків, відношень між ними і невербальних етикетних правил” [5, 3].

Традиційно ця система об'єднує такі мікросистеми: 1) *паралінгвістику* (науку про звукові коди); 2) *кінетику* (науку про жести й жестові рухи, жестові процеси і жестові системи); 3) *окулесіку* (мову очей і візуальну поведінку); 4) *аускультацию* (слухове сприйняття звуків і аудіальну поведінку людей); 5) *гаптику* (науку про мову доторків і тактильну комунікацію); 6) *гастіку* (знакові й комунікативні функції їжі та напоїв, прийом їжі, про культуру і комунікативні функції пригощань); 7) *ольфакцію* (мову запахів, смисли, що передаються за допомогою запахів); 8) *проксеміку* (науку про простір комунікації, його структуру та функції); 9) *хронеміку* (науку про час комунікації, його структурні, семіотичні й культурні функції); 10) *системологію* (науку про систему об'єктів, якими люди оточують свій світ, про функції та смисли, які ці об'єкти виражають у процесі комунікації) [6, 48].

Кожна така мікросистема має власну ієрархію взаємозв'язаних різнорідних компонентів. Однак ізольоване функціонування елементів усієї системи навряд чи можливе. Специфіка її реалізації й комбінування окремих мікросистем визначається цілим спектром власне мовних і позамовних чинників. Одними з найвагоміших виявляються функціональний стиль, у якому репрезентує себе мовець, і комунікативна ситуація,

тобто особливості комунікативної взаємодії. Власне комунікативна ситуація певним чином програмує і регламентує вибір можливих невербальних одиниць, актуалізуючи той чи інший їх обсяг. Ситуацію, в якій застосовують певні етикетні одиниці, прийнято називати етикетною [5, 4].

Найвагомішими з-поміж можливих етикетних ситуацій цілком правомірно вважають невербальні вітання й прощання, які утворюють, навіть за умов різнофункціонального статусу цих ситуацій, своєрідне комунікативне кільце, або обрамлення з протилежними комунікативними функціями. Г. Ю. Крейдлін справедливо зауважує, що „невербальні вітання й прощання являють собою комплекси, які складаються з невербальних знаків різних типів, до того ж нерідко в певних поєднаннях із окремими вербальними знаками чи цілими висловленнями” [5, 5]. Ці комплекси, маючи типологічні ознаки, неоднаково представлені в різних функціональних системах. Щоправда, набір можливих невербальних елементів у цих різнорідних комунікативних ситуаціях в етикетній поведінці українців майже однотипний: *рукостискання* (кінесично-гаптичні елементи), *усмішка* / чи, навпаки, її відсутність, *вираз обличчя* (окулесичні засоби), *поцілунки, обійми* (власне гаптичні компоненти).

Епістолярні тексти, подібно до уснорозмовної комунікації, зокрема діалогічної, просто неможливі без цих двох точок міжособистісної взаємодії. Однак, на противагу усній комунікації, листовна надає переваги актові прощання, специфіка якого виявляється передусім у мовному оформленні. Прощальний акт листової комунікації представлений значно повніше, на противагу вітальній, і традиційно об'єднує словесне вираження загальномовних прощальних виразів і опис невербальних елементів комунікації.

У листах Лесі Українки прощання структуроване здебільшого трикомпонентно: 1) **передзавершальний** етап (інформування про бажання адресанта припинити комунікацію); 2) **завершальний** етап інтеракції (власне прощання, висловлення прощальних вітань); 3) **постзавершальний** етап, який пролонгує момент розставання (представлений здебільшого формулами прихильності).

Згортанню епістолярного діалогу найчастіше передують певні вербальні індикатори. Їх функцію в епістолярії Лесі Українки здебільшого виконують: 1) узвичаєні, стереотипні для епістолярного мовлення фрази, одна з лексем яких має сему 'завершення комунікації', цю функцію найчастіше виконують прислівник *годі* й дієслова *кінчати / кінчать, закінчувати*, напр.: *Тепер – годі* – до Михайла Косача [10, X, 43; далі, покликаючись на це джерело, будемо зазначати лише том і сторінку]; *Ну, годі. Ще до другого разу* – до Л. М. Драгоманової-Шишманової [XI, 308]; *Ну, годі, до побачення, цілую тебе міцно, моя Лілеє* [XI, 196]; *Ну, бувай здорова, треба кінчати* [XII, 117] – сестрі Ользі; індивідуального увиразнення такі вирази набувають шляхом використання авторської пунктуації, зокрема трикрапки, напр.: *Однак годі, а то як розпишусь...* – матері [XI, 30]; *Однак, справді, годі вже мені, таки треба кінчати се писання* – до М. Драгоманова [X, 113]; зауважмо, однак, що такі вирази належать не до частотних, а радше факультативних; 2) мотиваційні пресупозитивні контексти комунікації: **втома** (*Бувайте здорові! Мушу кінчати, бо дуже втомлена* [XI, 67]); **потреба відпочинку** (*Пора кінчати сей лист і йти гуляти, поки сонце гріє* – до матері [3, 402]; *пізній час* – узагальнено (*Бувайте здорові, писала б ще, та вже пізно* [X, 329]; *От і весь мій бюлетень, та вже й спати пора* [X, 402]), нерідко – з точною вказівкою на годину (*Ой доленько, вже друга година ночі, а завтра треба рано вставати!* – до Михайла Павлика [X, 267]); **брак часу** (*Писала б я Вам ще, та спішуся* [X, 378]; *Бувайте здорові. Спішуся* [3, 673]; *А тепер кінчаю, бо спішуся страх* [XI, 297]; **зайнятість** (узагальнена чи безпосередня вказівка) (*А хтось кінчас, бо страх зайнятий* [XII, 81]; *От, знаєте, мушу кінчати, бо маю спішну роботу* [X, 216]; *А взагалі кінчаю – багато роботи. Бувайте здорові* [XI, 79]; *Ну, бувайте здорові! Ніколи – зараз у мене англійська лекція (від певного часу ми з Радою учимось у одної англічанки), а я ще маю багато роботи різної* [X, 286–287]); **задовгий лист** (*А тепер знаєш що? Пора скінчити та ще на другий раз лишити* [XI, 378]; *Але як подумати, що се Ви мусите відпокутувати за моє життя нудне, будиши засуджені на такий довгий а мало цікавий лист! Бувайте здорові* [X, 106];

почасти вираз із подібною семантикою не має експліцитно представлених елементів, що містять сему 'завершення інформації', пор.: *Однак мій лист!.. Пора його й скінчити. До свят ще напишу...* [X, 417]; **відсутність / недостатність паперу** (*Іншим листом напишу більше, а то тепер у кна-кни приладу письменного мало, мій же папір забрав папа* – до матері [X, 50]; *...тепер у мене більш нема бумаги, а се довго треба писати* – до молодших братів і сестер [X, 256]) або **тем для розмови** (*Вже мушу я кінчати, / Вже годі віршувати, / Бо починає теми / Для віршів бракувати* – до брата Михайла [X, 57]; *А тепер я скінчу, бо чогось не можу писати, не встановилися ще думки* – до матері (на другий день по приїзді до Софії) [X, 239]; *Ну. матеріал вже весь вичерпаний* – до матері [X, 93]); **погодні умови** (*Згодом напишу більше, тепер занадто жарко – в тіні 25°, на сонці 50°, – ну, яке ж тут писання?!* [X, 374]; *Пора кінчати сей лист (не знаю, чи основательний) і йти гуляти, поки сонце гріє* – до матері [X, 389] (як бачимо, погода мала різний вектор впливу); **емоційний дискомфорт, відсутність відповідного самопочуття** (*Через тиждень я буду розумніша (я се вже пречую), тоді напишу більше і краще, а тепер приймай се за добрий замір і бери приклад з доброї волі моєї, а не з її наслідків. „Да благословит Бог твои пуховицы, милая”* [X, 373]) чи **настрою** (узагальнено: *Ну, тут кінчаю, щось не пишеться* [X, 372]) і з безпосередньою вказівкою: *Вибач, що тут скінчу, якось не пишеться про себе, не такий настрої* [X, 100]); **прагнення якнайшвидше відправити листа** (*Вибачай, що так круто кінчаю, – спішусь, от-от пароход відходить* [X, 100]); у деяких випадках причин завершення листів зазначено кілька: **завершення сторінки й відсутність часу**, як-от у листі до матері від 19 січня 1894 року з Києва: *Ах, от уже листок кінчається, а з ним, значить, і лист, а я ж так як і нічого не написала... Хутко писатиму знов, а тепер нема часу, треба на завтра вчить урок англійський, а вже нерано* [X, 205]; 3) частка **ну** в препозиції до вербальної формули прощання, що властиво передусім для розмовно-побутового функціонального стилю і позначене симетричністю спілкування, а тому є елементом функційно-стилістичної маркованості, напр.: *Ну, любая моя, цілую міцно тебе*

і Михайлів – до сестри Ольги [XII, 412]; **Ну, годі, не можна Вам стільки дряпанини читати...** *Будьте здорові* – до А. Кримського [XII, 372]; **Ну, годі! Ліпше скінчити** – до матері [X, 310]; 4) початковий сполучник однак, що свідчить про несподіване переривання комунікації з непрозорою мотивацією: **Однак годі, будьте здорові, мій друже!** – до Михайла Павлика [X, 305]; **Однак годі, пора скінчить „книгу”** – до сестри Ольги [XI, 147]; 5) індивідуально-увиразнені вирази, семантична структура яких імпліцитно кодує вказівку на пізній час написання листа або неможливість продовження комунікації: **Ой доленько, вже друга година ночі. Будьте здорові. Вдаримо лихом об землю, хай вороги плачуть. От як!** [X, 267]; **Будьте здорові!.. (Ах, тії півні!)** [X, 173]; **Фу, загуло чорнило...**; **Цілую тебе і Гусіцу, як прилітатиме** [XII, 353]; 6) вставна одиниця отже, що відзначається функціональною диференційованістю, бо типологічно маркує наукове мовлення: **Отже, до побачення** [XI, 83]; **Отже, через місяць – до побачення** [XI, 357]; 7) прислівникові лексеми з локальною семантикою тепер (**А тепер будьте здорові всі троє та споміняйте мене якими хочете словами** [X, 246]) і тим часом (**Тим часом будь здоров, тебе цілую, а ти поцілуй всіх наших від мене** [X, 114]).

Іноді завершення листа позбавлене попередньої вербальної мотивації: цю функцію почасті переймають на себе етикетні формули вибачення, наприклад: **Вибачай, кінчаю.** / **Цілую тебе міцно, не сердись** [X, 379]. У деяких листах присутні авторські коментарі про емоційний стан прощальної миті, зокрема про небажаність і гіркоту розлуки. У листі до Михайла Павлика від 13 серпня 1894 року з Владаї Леся Українка, пишучи про можливий від'їзд із Болгарії до повернення Михайла Драгоманова, зауважує: „**Може, се й краще буде, бо се позбавить дядька *прикрості прощання* (тепер ми собі казали „до побачення” і старались вірити тому)**” [X, 248].

Ядро прощального дискурсу в епістолярії Лесі Українки становлять такі структурно-семантичні етикетні різновиди: 1) **власне вербальні прощальні** етикетні вирази з кількома структурними варіантами: *одиничні, складеного типу*, що представлені

двома, рідко – трьома прощальними формулами, найчастотніші з-поміж яких ті, що мають опорні лексеми: *бувай / -те здорова, -ий / -і* (здебільшого у спілкуванні з родиною, спорадично фіксовано вираз із опорною демінутивною лексемою *здоровенька* (*бувай здоровенька* – до матері [X, 94]), *будь / -те здорова, -ий / -і* (*Будьте мені здоровенькі* – до Ольги Кобилянської [XII, 351], пор. також: *Будьте здоровенькі, щирий привіт від нас обох усієї Вашій родині* – до Ф. Комарова [XII, 220]), один раз уживана розмовна форма на -но *будьте-но: Будьте-но мені здорові!* – Михайлові Драгоманову [X, 114]), рідше – *прощай, до побачення, добраніч* (*Добраніч. Міцно цілую тебе і людоньків наших* [X, 392]) і *З Богом* (один раз у листі до Аріадни Драгоманової [X, 329]). Спостережено також поодиноке вживання прощальних конструкцій, ускладнених прикметниковими лексемами *щасливий* (у листі до брата Михайла – *Бувай здоровий та щасливий, не забувай мене* [X, 61]) та *весела й енергічна* (до сестри Ольги – *Будь здорова і весела!* [XII, 72], *Будь мені здорова та енергічна, моя ти Лілея!* [XI, 227]).

Привертає увагу в листах до окремих адресатів зміна категорійного статусу прикметникових лексем, що створюють своєрідну гендерну невідповідність статі адресата і передбачуваної прощальної формули, що відображає особливість епістолярної стилістики Лесі Українки, яка, до речі, почасти суголосна звичаєному типу міжособистісної метамови в родині Косачів. Такі зміни програмовані передусім своєрідним категорійно невідповідним початковим звертанням, як-от у листі до сестри Ольги, пор.: *Любий Пуцю!* [X, 79] і *Ну, Пуцю, тепер буду кінчать, бо мама хоче зараз на пошту йти... Бувай здоров!* [X, 80].

Факультативно в прощальному дискурсі Леся Українка використовувала також іншомовні вирази, перебуваючи як дома, так і за кордоном, напр.: *A rivederci* (*До побачення* (італ.)) – сестрі Ользі між 25 і 30 липня 1901 року з Буркута [XI, 259]); *Addio, carina mia* (*До побачення, моя люба!* (італ.)). *Цілую тебе і „мерлушечек-крошечек”*) – сестрі Ользі 8 травня 1895 року з Софії. Зауважмо, що Леся Українка вживає італійське прощання не з Італії, до того ж задовго до її перших відвідин цієї країни. Типологічні також для епістолярних прощань Лесі Українки поєднання рідномовних

і чужомовних елементів: „*При сей верной оказии*” *засилаю Вам своє щире вітання і Вашій мамі поклон* – Михайлові Павлику від 19 серпня 1895 року з Бродів. Почасти іншомовні вирази поєднано з невербальними елементами, як-от у листі до сестри Ольги від 24 вересня 1896 року з Колодяжного: *Міцно цілую тебе і всіх наших. Fare thee well! (Прощай (англ.))* [X, 349].

Принагідно відзначимо, що вербальне прощання за допомогою однієї з прощальних формул належить до малопродуктивного способу, оскільки в епістолярії найчастіше представлено вирази комбінованого типу, утворені поєднанням із іншими етикетними одиницями. Адресантка іноді вдавалася також до вживання в одному листі двох прощальних виразів (*прощай – бувай здорова; будьте здорові – до побачення; будьте здорові – вітаю*, почасти дублетних, найчастіше – *бувай здорова – бувай здорова* (напр.: ***Бувай здорова і, коли можна, не давайся тузі так страшенно... / Ну, бувай здорова!*** – до матері [X, 310]), здебільшого дистантно зміщених.

Найбільш продуктивний спосіб вербального прощання представлено поєднанням різнорідних етикетних виразів, типологічні серед яких: **прощання + звертання** (напр.: *Бувай здорова, мамочко!* [X, 122]); наявність звертань певним чином інтимізує прощальну тональність, змінює її стилістичний статус, тим паче якщо реєстр традиційних апелятивних найменувань доповнено емоційно-експресивними загальними та власними номінаціями осіб, які в основному можна кваліфікувати як новотвори Лесі Українки, рідковживані емотиви, узвичаєні в традиційному мовленні українців загалом чи лише поліщуків або належать до родинних прізвиськ Косачів і вживані не тільки в ситуації прощання, особливо часто – в листах до Ольги Кобилянської (див. детальніше: [1, 2]), до сестри Ольги (*Ну, Пуцю, тепер буду кінчати... Бувай здорова!* [X, 80]; *Бувай здорова, душа зvezды моей* [X, 383]; *Бувай здорова, золотенька* [XII, 347]; *Бувай здорова, моя лілейно-рожева, моя золотая* [X, 409]; *Будь здорова, моя Лілейная...*) та Ізидори (*Другий раз ще напишу, а тепер будь здорова, гусенятко моє, ой гусю-гусю-гусю!* [XI, 70]; *Будь здорова, Біла Гусь, моя широченька, моя дорогенька* [XI, 315]; до інших

братів і сестер узагальнено: *Бувайте здорові, негрики! Не дичійте дуже...* [X, 30]; *Прощайте, негринята* [X, 54]), спорадично – у товариському листуванні, як-от до Михайла Павлика 23 січня 1895 року: *Бувайте здорові, мій бідний друже* [X, 383] (прихильно-співчутливе ставлення до адресата увиразнено формою множини вербального прощання, вираженого дієсловом *бувайте*, і нетиповим для епістолярної комунікації оцінним епітетом *бідний*, щоправда, апелятивні одиниці такого несподіваного стилістичного статусу значно частіше фіксовано в контексті невербальної епістолярної комунікації, про що йтиме мова пізніше); **прохання** (*Бувайте здорові та обізнатися хоч словом* – до Михайла Павлика [XII, 58]; *Бувайте здорові! Та не гордуйте так дуже українцями, бо справді, не все те лихе, що йде від них. Вітаю Вас щиро* – до Осипа Маковея [X, 181]; *Бувайте здорові та не баріться в дорозі* – до матері [X, 62]; *Бувай здорова, люба моя мамочко, і не журися за нас, і не сердься. Бо ми ж ніколи не хочемо тебе вразити, а так хіба, по незграбності своїй завдаємо жалю. Цілую тебе* [X, 208]; **побажання** (особливо часто, іноді з іншомовними лексичними вкрапленнями, як у постпозиції, так і в препозиції до прощального виразу: *Ну, бувайте здорові, друже, бажаю Вам веселих свят* – Михайлові Павликові [X, 297]; *Бувай здоров, а може, й до побачення. Цілую тебе щиро і бажаю тобі вдачі на кожній дорозі...* *Бувай здоров!* – братові Михайлові [X, 37]; *А тепер поздоровляю Вас з близькими святками і бажаю Вам щастя, здоров'я та оптимізму (з ним і само щастя мусять прийти).* / *Бувайте здорові!* – Осипові Маковою [X, 189]; *Бажаю щастя-долі усім любим колодяжанцям. Прошу молодих пущиків писати до мене; п. Франковія поклон. Папу цілую і прошу прощення. / Прощай, мамочко-серденько* [X, 93]; *Бувайте здорові, бажаю Вам кращої долі* – Антоніні Макаровій [X, 281]; *Бувай здорова, моя Лілея, і Gaudeamus igitur („Будьмо веселі”, перші слова студентської пісні (лат.))* – сестрі Ользі [XI, 147]; іноді такі вирази побудовано як єдина синтаксична одиниця, що відтворює один із узвичаєних етикетних стереотипів, властивих традиційній комунікативній поведінці українців, і не лише в ситуації прощання, а й вітання, пор.: *Бувайте здорові з європейськими святами* – Іванові Франку [XI, 373] і *З неділею будьте здорові, З празником*

будьте здорові – у розмовному спілкуванні); **вдячність** (*Бувайте здорові! Дякую наперед за Вашу працю!...* – Іванові Франку [X, 133]), **вітання** (*Бувайте здорові, красне вітаю вас* – Михайлові Павлику [X, 68]), а також кількох **прощань** (*Прощай, мамочко-серденько, бувай здорова!* [X, 95]). Типологічним для завершального акту епістолярних діалогів можна вважати також синтез кількох різнорідних етикетних формул, що знаходяться як у препозиції, так і в постпозиції до власне прощальної формули (пор.: *Бажаю щастя-долі усім любим колодяжанцям. Прошу молодих пущиків писати до мене; п. Франковій поклон. Папу цілую і прошу прощення.* / *Прощай, мамочко-серденько* [X, 93]).

У межах одного прощального акту можливий повтор однотипної вербальної формули (напр.: *Прощайте, милая бабушка, цілую вас, прощайте* [X, 16]), зокрема, це найчастіше можливо тоді, коли паралельно використано кілька перед- чи постзавершальних виразів, тобто прощальний акт стає хронологічно триваліший, що й створює закономірний пресупозитивний контекст (і комунікативну потребу) для розмикання комунікативного контакту. За таких умов перша формула частково набуває ознак передзавершального статусу, напр.: *Бувайте здорові. Цілую міцно вас обох і „всіх родичів гарбузових”... Сподіваюсь, що Ліда і Рада, опинившись серед свого роду, згадають і мене, „отсутвующую”, і хоч напишуть мені. Ще раз бувайте здорові* [X, 376], пор. також: *Бувайте здорові, цілую Вас, дядину і Зорю. Амани Вам обом кланяються... Бувайте здорові ще раз* [X, 251]; *Ну, бувай здорова! Цілую тебе, папу, Лілю і малих. Лілі хутко писатиму, от, може, завтра, а на сьогодні нехай вибачить, не можу ще. Ще раз бувай здорова!* [X, 239]; *Бувайте здорові, милая бабушка. Кланяйтесь і цілуйте від мене дядю Сашу і тьотю Олександру Василівну, я з утіхою згадую своє перебування у Харкові. Будьте здорові* [X, 28]. Зауважмо, що повторюваність прощального виразу найчастіше експліковано семантикою постпозитивних лексем, зокрема прислівниковими *ще раз*. А дублювання вербальних одиниць прощання в ситуації завершення епістолярних діалогів здебільшого спостережене в родинному листуванні Лесі Українки, зокрема в спілкуванні з бабусею і мамою.

Однак частіше вживано в епістолярії повторне використання одного з синонімічних варіантів прощання (напр.: *Бувай здорова, до побачення* – сестрі Ользі [XI, 157]; *Бувайте здорові та до побачення скоріш!* [X, 259?]; *Бувай здоров! До побачення!* – брату Михайлові [X, 43], що певною мірою продовжує завершальний етап прощання, відображаючи особливий емоційний стан адресантки – ‘небажання прощатися’, тобто створює ілюзію продовження комунікації. Щоправда, такий спосіб прощання певною мірою актуалізує (і диференціює) первинну ‘побажальну’ семантику виразів із опорною лексемою *здоровий / -а*. А тому за таких умов за кожним із виразів *бувайте здорові, будьте здорові* закріплено додаткове семантичне навантаження в ситуації прощання, напр.: *пишіть, коли прийдете, а тим часом бувайте здорові і до побачення!* *Усіх тигро-негрів щиро цілую* [X, 33], *Бувайте всі здорові!* *Як здоров’я Пуцика? Цілую тебе, мамочко! До побачення (можже)* – мамі [X, 48–49]. Таку особливість має прощання не лише з мамою, а й із братом Михайлом, деякими приятелями і знайомими.

Подвійні прощальні вирази вживано також за умов різноадресатності вектора цих завершальних формул. Це стосується передусім родинного спілкування, як-от у листі до матері від 4 березня 1890 року з Києва: *Поцілуй їх там од мене всіх, Пуцика, і Уксуска, і Кахіню, і Дроздика, нехай будуть мені здорові усі!... Бувай здорова, мамочко-голубочко, хутко зобачимось!.. Негриків ще раз цілую! Прощайте, негринята!* [X, 54]. У цьому листі чітко розмежовано передусім власне побажальну семантику прощальних виразів із опорними лексемами *здоров / -а, -ий* і побажально-прощальну за допомогою різних форм умовного способу: синтетична форма диференціює власне побажальний контекст (*нехай будуть мені здорові усі*) та побажально-прощальна відтворена за допомогою простої форми (*бувай здорова*). Мамі адресовано формулу *бувай здорова*, а сестрам і братам – *прощайте*. Привертає увагу одна з говіркових прощальних поліських формул *хутко зобачимось*, яка в згаданому виразі виконує також додатково етикетну функцію, виражаючи насамперед сему ‘бажання бачитися’, на противагу прощанням у листах брата Михайла до родини, де ця формула виконує роль основного прощального виразу.

Індивідуально- виражені прощальні вербальні формули в листах до сестер Ольги й Ізидори (*Цілую тебе міцно і гуся меншого теж цілую, а разом з тим прошу його „смикнути за перину, щоб геснув”*) [XI, 83] та до Ольги Кобилянської (з приятельськи-товариським *Па!* і гіпнотичними *пассами*).

Варіативність вербальних одиниць прощання, а почасти й авторські коментарі щодо окремих із них стверджують мотивованість, а отже, й не випадковість, закономірність їх уживання в конкретних листах. Побажальну семантику прощального виразу, яка належить до первинної у формулі *будьте / бувайте здорові*, іноді актуалізує (і реконструює!) сама адресантка: *Тим часом, поки я слаба, то Ви будьте здорові!* [X, 107]; *Будьте справді здорові* [X, 134]; *Будьте здорові. Ех, коли б Ви не слабували* [XII, 51] – до Михайла Павлика. У листі до родини Грінченків цей вираз набуває семантичної трансформації, подовжуючи й увиразнюючи побажальний контекст: *Простіть за нудний лист і бувайте здорові, дужі та веселі* [XII, 234]. Подібні семантичні зміни зазнає цей вираз і в листі від 4 січня 1912 року до Ф. П. Петруненка (*Будьте здорові і в сім новім році* [XII, 383]), у якому конкретизовано часові параметри, а в іншому – вербалізовано суб’єкт, завдяки якому неодмінно здійсниться бажане: *Будьте здорові і музам милі* [XII, 357]). Одне з прощань до Михайла Кривинюка реанімує традиційну побажальну модель українців: *Ну, бувайте здорові!.. Стискаю Вашу руку і здоровлю усім гараздом* [3, 567].

Внутрішню форму нейтрального в сучасному мовленні прощання *до побачення* також неодноразово акцентовано в листах Лесі Українки посередництвом коментарів, напр.: *До побачення! коли дорогою костей не розтрушу. Будьте здорові* – Михайлові Павлику [XI, 131]; *Бувайте всі здорові!.. Цілую тебе, мамочко! До побачення (може)* [X, 49]; *Цілую тебе щиро, бувай здоров! Коли б до побачення!* – братові Михайлу [X, 187]. Якщо майбутня зустріч не була визначена навіть гіпотетично, вдавалася до інших прощальних формул: *А тепер бувайте здорові! Не знаю чи сей рік побачимось... Цілую Вас міцно, милая бабушка, пишіть мені в Софію* [X, 237]. Крім вказівки на потенційність зустрічі, такі формули можуть містити також вказівку на час зустрічі:

До побачення **літом!** (Конечне мусим zobачитись) – до Михайла Драгоманова [X, 86]; *Ах, якби ти вже хутчій приїздив, а то що листи!* „Письма пишут только аптекаря”... До побачення **за місяць**, а може (дав би Бог!) **скоріш**. Цілую тебе щиро і міцно – до брата Михайла [X, 89]. Зауважмо, що така конкретизація може бути представлена як семантичне поширення дієслівної лексики *ждати*: До побачення. **Ждатиму Вас у суботу** – до Ольги Франко [X, 90].

Диференціювання комунікативно-прагматичних смислів спостережено й щодо іншої, семантично поліфункціональної формули *прощати*: *Щиро стискаю Вашу руку, до побачення чи **на прощання**, се вже як трапиться* – до Михайла Павлика [XI, 93]. Як відомо, первинний комунікативний смисл цієї лексики передбачав ситуацію *прощення*, яка логічно завершувалася *прощанням* людини, котра прощаючи і прощаючись із рідними, знайомими, готувалася до відходу в інші виміри. У цьому контексті певною мірою актуалізовано архаїчну поліфункціональну семантику цього виразу. Контекст одночасного вживання прощальних виразів *прощай* і *до побачення* в листі від 30 травня 1890 року з Колодяжного до брата Михайла свідчить про їхню семантичну диференціацію: *Прощай, коли б **до побачення*** [X, 61]. А отже, лексема *прощай* функціонально співвіднесена з хронологічно не визначеною зустріччю в майбутньому, на протигагу більш реальній, за умов уживання виразу *до побачення*. До речі, листи до бабусі Єлизавети Драгоманової маленька Леся найчастіше завершувала саме формулою *прощайте*: **Прощайте**, милая бабушка, пишіть, що там у вас у Гадячі діється, чи все гаразд, чи Ви здорові, кланяйтесь дівчатам Стояновим, цілую Вас, **прощайте** [X, 18]; **Прощайте**, милая бабушка, цілую Вас, напишіть до нас скоріше та не сердіться на мене, що я так рідко до Вас пишу [X, 19], іноді – в поєднанні з іншими словесними виразами, як у пост-, так і в препозиції, пор.: **Будьте здорові**, мила бабушка, пишіть, як Ви там живете і чи дуже Вас замело снігом? Цілую Вас, **прощайте** [X, 27] і **Прощай**, мамочко, серденько, **бувай здорова!** [X, 95].

Народнорозмовним впливом позначено конструювання вербальних прощань, що розпочинаються: 1) часткою *ну* (здебільшого в листах до родини – **Ну, будьте здорові, мої любі-дві**

– до матері та сестри Ольги [XI, 340]); 2) усталеними зворотами *a по сім слові, на сім бувайте здорові: А по сім слові бувайте здорові* – до Михайла Павлика від 11, 12 березня 1895 року [X, 291]; **На сім бувайте здорові, ніколи писать, наші от-от їдуть в Київ, тижнів через два їду я** – до Михайла Павлика від 30 серпня 1895 року; 3) прислівником *тепер*: **Тепер – годі. Бувай здоров! До побачення!** – до брата Михайла [X, 43]; **Тепер до побачення!** – до Михайла Павлика [3, 135]; **А тепер бувайте здорові і поклоніться від мене Вашій матері** [X, 315]; **А тепер бувайте здорові!** [XI, 162]; 4) локативом *тим часом*: **Тим часом бувайте здорові!** [X, 259]; **Тим часом стискаю міцно Вашу руку** [XI, 277]; 5) лексично ускладнені й розмежовані займенниковою вказівкою на адресантку (**Будьте мені здоровенькі!** – Ользі Кобилянській [XII, 351]). Крім того, уснорозмовну стихію відтворюють традиційні формули прощання на зразок *Дай Боже бачитись!* – до А. Москви [XI, 300], а також вирази, які поєднано з фразеологічними зворотами, семантично окреслені як побажання: **Бувайте здорові і бийте лихом об землю!** [XI, 192], скронструйовані як діалог (*Тебе, мамочко, міцно цілую і кажу: до побачення!* [X, 326]) або мають у своїй структурі складні дієслівні форми на *-но*: **Будьте-но мені здорові! Вас, дядину та малих сосіп. Цілую щиренько!** [X, 326].

Прощальні етикетні вирази значно частіше представлено стеротипами синтетичного плану, які об'єднують вербальні й невербальні одиниці. В епістолярії Лесі Українки зафіксовано два функціональні рівні кореляції вербального і невербального компонентів: 1) **дублювання** (співвіднесеність обох компонентів), напр.: **Бувайте здорові, цілую Вас і вітаю всю дорогу родину** – Михайлові Драгоманову [X, 203]; 2) **елімінування** (заміщення вербального компонента невербальним, цю функцію найчастіше виконують *поцілунки*, нерідко в поєднанні з іншими невербальними компонентами: *Цілую Вас і милу родину* – Михайлові Драгоманову [X, 203]; **Цілую Вас і всіх міцно** – Лідії Драгомановій-Шишмановій [X, 338]; *Цілую тебе міцно і прошу пробачення* – до матері [X, 190].

Типологічні для завершення епістолярної комунікації Лесі Українки такі варіанти кореляції різнотипних прощальних компонентів: 1) **вербальна формула + гаптичні компоненти**,

найчастотніші з-поміж яких *поцілунки*, орієнтовані на одного, кількох, багатьох адресатів або адресатів узагальненого типу (продуктивний тип), *рукостискання* (малопродуктивний тип), *обійми*, *прогладжування*, *смикання* (непродуктивний тип), характерні, зокрема, для родинного, рідше – товариського спілкування; 2) **вербальна формула + кінема** (*поклони*), властиві передусім для опосередкованої невербальної комунікації (продуктивний тип).

Варіанти комбінованого типу представляють поєднання кількох невербальних компонентів, наприклад, двокомпонентна жестова кінема **поцілунок** має такі варіанти: *поцілунок + поклони*, *поцілунок + обійми*, *поцілунок + рукостискання*, *поцілунок + прогладжування*. У свою чергу ці прощальні засоби можуть поєднуватися, утворюючи більш складні структури. Зауважмо, що спосіб адресації різних невербальних елементів може бути як однорідним, так і неоднорідним, пор.: *Ну, будьте здорові! Цілую міцно Вас. Прошу кланятись прихильним до мене людям* – до Л. М. та А. М. Драгоманових [X, 365] і *Прощайте, милая бабушка, цілуємо Вас, кланяйтесь дівчатам Стояновим* [X, 15].

Спостережено, що навіть за умов однотипного невербального компонента, зокрема поцілунків, можлива їх адресатна різновекторність, напр.: *Цілую всіх міцно і прошу писати про все дрібно-дрібненько. Цілую тебе найбільше* – до матері [X, 178].

Варто виокремити в цьому різновиді кілька синтаксичних варіантів комбінованих формул: а) окреме, послідовне вживання вербального й невербального прощань, синтаксично структурованих як окремі речення (напр.: *Будай здорова, люба мамочко. Міцно цілую тебе* [XII, 170]; *Будай здорова, мамочко, і пиши мені яке трошки довше слово... Цілую тебе, і папу, і гусів – довшу і коротшу* [XII, 61]; *Будай здорова! Цілую міцно тебе і всіх гусів!* [XII, 61]); б) синтаксично організоване як складне безсполучникове (*Будай здорова, цілую тебе міцно* [X, 213]), рідко – як просте ускладнене, складносурядне або складнопідрядне речення (*Цілую міцно вас обох і вітаю всіх будучих „світил”, яких я знаю* [XI, 340]).

Спостережена також часова кореляція вербального й невербального компонентів: 1) їх окреме вживання; 2) вербальний компонент передує невербальному; 3) вербальний компонент слідує

за невербальним; 4) комбіноване використання обох типів завершення комунікації (*Ну, **бувайте здорові! Стискаю Вашу руку і здоровлю усім гараздом*** [7, 24]; ***Бувайте здорові! Щиро цілую вас і прощайте!*** – до Михайла Драгоманова [X, 46]; ***Прощай, що ще пригадаю, те напишу в Мішиному листі. Бувайте всі здорові. Цілую тебе, мамочко, голубочко, ластівочко!*** – до матері [X, 32]). Листам Лесі Українки характерне тяжіння до другого, третього й четвертого типів, що засвідчує важливість для неї цієї фази комунікації.

Семантична структура прощальних одиниць може бути розгорнута завдяки: 1) вказівці на конкретного (рідше – узагальнених) адресата / -ів невербальної, рідше вербальної комунікації, своєрідність якої створено індивідуально у вираженні номінаціями, іншомовними назвами, подібно до апелятивів у вербальних прощальних формулах (напр.: ***Бувайте здорові та не барітесь в дорозі. Цілую тебе, мамочко, і люблю княкню*** [X, 62]; ***Цілую тебе і всіх тигрів*** [X, 190]; ***Бувай здорова, люба дорога мамочко! Міцно цілую тебе і весь наш клан*** [X, 384]; ***Цілую тебе і всю колонію учену*** [X, 266]; ***Цілую міцно вас обох і „всіх родичів гарбузових”*** [X, 376]; ***Кланяйся моїм „цінителем і ревнителем”*** – до матері [X, 417]; ***Ну, будьте здорові, мої любі-дві!*** ***Цілую тебе, і всіх родичів, і малесеньке-любе*** – до сестри Ольги [XII, 217]; ***Прошу кланятися прихильним до мене людям*** – до Драгоманових [X, 365]; такі номінації стосуються передусім родинного й товариського оточення Лесі Українки і мають здебільшого у вираженні стилістичне маркування. Іншомовні апелятиви найчастіше вживано в листах до сестри Ольги й Ольги Кобилянської, напр.: ***Бувай здорова, тiа rosa odorata*** – сестрі Ользі [XII, 11]; 2) описовій, не конкретизованій узагальненій вказівці на адресата посередництвом складнопідрядних речень (крім мимовільної стилізації народнорозмовного стилю, іноді використано пряму цитату з фольклорних текстів), такий спосіб адресації додатково диференціює епістолярні прощальні акти Лесі Українки з-поміж інших адресантів, і не лише її доби, напр.: ***Бувай здорова. Дуже міцно цілую тебе і всіх, „хто в тому дому, у веселому”*** [X, 385]; ***Бувайте здорові усі, хто мене не забуває*** [X, 97]; ***Бувай***

здорова, мамочко-голубочко, цілую тебе і всіх, **хто вдома є наших** [XII, 99]; *Будь здорова, мамочко, поцілуй наших, хто при тобі* [XII, 309]; *Міцно цілую тебе і кланяюсь тим, що з тобою. Кльоня тобі кланяється* [XII, 355]; *Тобі всі кланяються, хто чув про тебе* [XI, 330]; *Міцно цілую всіх, хто є вдома. Кльоня кланяється і вітає. Будьте здорові* [XII, 213]; *Цілую міцно вас обох і вітаю всіх будучих „світл”, яких я знаю – до матері й сестри Ольги* [XI, 340]; цікавий різновид невизначеної вказівки на адресата представлений конструкціями, в яких коло адресатів адресантка пропонує визначити самому співрозмовникові: *Кому варто, тому кланяйся від мене, т. є. тому, хто мене добрим словом згадає* [X, 392]; іноді Леся Українка висловлює задоволення від того, що вона не скористалася можливістю передати невербальні прощання всім потенційним адресатам (*Хтось добре зробив, що не всім кланявся від мене, бо то не завжди варт* – до Ольги Кобилянської [XI, 252]); 3) однорідним рядам, які становлять реєстр адресатів, здебільшого з повторюваним сполучником і, що забезпечує експресивність усього виразу: *Бувай здорова. Міцно цілую тебе, і папу, і Кунтю, і Гусика* [XI, 365]; *[Цілую] тигрів і Кна-кну* [X, 197]; *Ну, бувай здорова і ти, і папа, і всі малі, цілую всіх міцно й щиро* [X, 201]; *Цілую Укуса і Дроздика* [X, 369]; *Цілую міцно Вас і всіх моїх сестер і братів (по-українськи нема слова кузен)* [X, 317]; 4) лексемам-інтенсифікаторам (здебільшого прислівникам) *міцно, дуже, щиро* (часто – повторюваним градуально або редуковано (Тебе і маму **міцно-міцно** цілую і прошу споминати добрими словами [X, 340]; **Міцно, міцно** цілую тебе [XI, 90]); до речі, зафіксовано навіть потрійне вживання лексеми *міцно*, що має прозору мотивацію, оскільки завершує лист до матері від 19 листопада 1903 року з Тифліса в надзвичайно складний час – після втрати брата Михайла, а тому повтором цієї лексеми невербального прощання актуалізовано ті почуття Лесі Українки, які суголосні настійному материнському проханню *„нам треба горнутися до купи, нам треба помагати [один] одному, усім нам, що любили його”*: *Цілую тебе, і папу, і Микосю, і Дориночку міцно-міцно-міцно* [XII, 91]; спорадично використано ступеньований прислівник *найбільше*, як у пре-, так і в постпозиції до опорної

лексеми *цілую*, почасти ці лексеми виконують диференціовальну функцію щодо адресатів, пор.: *Цілую всіх міцно і прошу писати про все дрібно-дрібненько. Цілую тебе найбільше* – матері [X, 178]; *Міцно-міцно цілую тебе, мамочко з крилами...* [XII, 444]; *Цілую всіх, а утю найбільше* – сестрі Ользі (*утя* – одне з родинних прізвиськ її сина Михайла); пор. також інші прізвиська та пестливі власні й загальні номінації: *Аляльо, Бобрик, Ліленятко, Лілік, Ліцик, Лянька, Лютя, маленьке, Михалко, Михалюнка, Михалюнка-Лянка, Михалюньо, Михаль, Михальо, „ні-ні”, Тюсінька, Тюсіня, Утоніка-Лютоніка, Утонька, Утятко* [XII, 639] [XII, 199]; іноді інтенсивність невербальної дії увиразнено прислівником *дуже* або вказівкою на кількісні параметри: *Цілую вас дуже, дуже міцно* [XI, 131]; *Цілую тебе тисячу раз* [XI, 216]; кількісні характеристики можуть бути представлені також узагальнено: *Цілую тебе міцно і щиро багато раз* [X, 409].

Отже, є всі підстави стверджувати, що для Лесі Українки листовне прощання було не звичайним стереотипним елементом її численних комунікативних діалогів. Орієнтація на традицію в поєднанні з прагненням індивідуально окреслити прощальний акт, мотивований добір і конструювання цілого спектру невербальних і вербальних варіантів за збереження узуального національно зорієнтованого опорного інваріанта уможливили формування своєрідного, стилістично неповторного прощального дискурсу. Це надає епістолярії Лесі Українки того індивідуального стильового виміру, що неодмінно вирізняє його з-поміж інших, стверджуючи правомірність відомого твердження Михайлини Коцюбинської про епістолярну комунікацію як творчість, якою пронизана також прощальна етикетна семіотика.

Література

1. Богдан С. К. „До когось любого, і дорогого, і славного...” (Семантико-синтаксичний феномен листів Лесі Українки до Ольги Кобилянської) / С. К. Богдан // Дивослово. – 1994. – № 2. – С. 15–19.
2. Богдан С. К. „Мій хтосічку, мій з папороті цвіте...” (Епістолярний образ Ольги Кобилянської: психолінгвістичний етюд) / С. К. Богдан // Культура слова. – К., 1994. – Вип. 45. – С. 54–60.

3. Косач-Кривинюк О. Леся Українка. Хронологія життя і творчості / О. Косач-Кривинюк. – Луцьк : Волин. обл. друк., 2006. – 923 с.

4. Коцюбинська М. „Зафіксоване і нетлінне”: Роздуми про епістолярну творчість / М. Коцюбинська. – К. : Дух і Літера ; Харківська правозахисна група, 2001. – 300 с.

5. Крейдлин Г.Е. Невербальный этикет: невербальные приветствия и прощания / Г.Е. Крейдлин // Москов. лингвист. журн. – 2003. – № 2. – Т. 7. – С. 53–66.

6. Крейдлин Г. Е. Невербальная семиотика: Язык тела и естественный язык / Г. Е. Крейдлин. – М. : Новое литературное обозрение, 2004. – 584 с.

7. „Листи так довго йдуть...”: Знадоба архіву Лесі Українки в Слов'янській бібліотеці у Празі / [упор., передм. та прим. С. Кочерги, післям. О. Сліпущо]. – К. : Вид. центр „Просвіта”, 2003. – 308 с.

8. Мірошніченко Л. Над рукописами Лесі Українки : Нариси з психології творчості та текстології / Л. Мірошніченко. – К. [б. в.], 2001. – 263 с.

9. Микабиридзе И. А. Национально-культурная специфика взаимодействия вербального и невербального компонентов коммуникации (на материале русской и еврейской культур) : автореф. дис. на соискание научн. степ. канд. филол. наук : спец. 10.02.02 – сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание / И. А. Микабиридзе. – Краснодар, 2008. – 25 с.

10. Українка Леся. Зібр. творів: у 12 т. / Леся Українка. – К. : Наук. думка, 1978. – Т. X. – 542 с. ; Т. XI. – 1978. – 478 с. ; Т. XII. – 1979. – 694 с.

Богдан С. „Прощальний” дискурс епістолярія Лесі Українки: словесна і невербальна семиотика.

Рассмотрены особенности завершения эпистолярной коммуникации в письмах Лесі Українки, основные способы семантической организации прощального дискурса и языковые средства, при помощи которых реализована соответствующая семантика этих текстов; значительное внимание уделено взаимодействию вербальных и невербальных элементов прощальной коммуникации.

Ключевые слова: епістолярна комунікація, прощальний дискурс, завершення епістолярного діалога, вербальні і невербальні елементи прощання.

Bohdan S. Parting Discours of Lesia Ukrainka's Epistolary: Verbal and Non-Verbal Semiotics.

In the article the features of completion of epistolary communication in the letters of Lesia Ukrainka are considered, basic methods of semantic organization of parting discourse and language means, by which the proper semantics of these texts are realized,; considerable attention is spared to cooperation of verbal and nonverbal elements of parting communication.

Key words: epistolary communication, parting discourse, completion of epistolary dialog, verbal and nonverbal elements of farewell.